

# DƏRDİ DƏRİN XUDAFƏRİN

● Cəfər QIYASI,  
memarlıq doktoru, professor



**İki min ildən artıq Azərbaycanı dünyanın ölkələri, qitələri ilə birləşdirən karvan yolları Araz çayı yatağında - Xudafərin dərəsində bir-birinə qovuşub. Güzəllə təbiətli bu dərədə atılmış körpülər təkcə Arazın iki sahilini - Qaradağı Qarabağa birləşdirmirdi, eləcə də Doğunu Batıya, Güneyi Quzeyə, Asiyani Avropaya calayırdı. Böyük İpək Yolunun bir qolu da bu körpülərin üstündən keçirmiş.**

İki əsrə yaxındır ki, bu dörd əlçatmaz, ayaqdaymaz yer olub. O çağdan - Araz Vətənin ortasında sərhədə çevrildəndən hər iki sahil bir-birini bir bayatı ilə haraylayır:

*Əzizim bu yan dağlar,  
Al qana boyan dağlar.  
Bu yan zülmətxanadır,  
Necədir o yan, dağlar?!*

Mürəkkəb relyefli yer quruluşu, ərəzində çayların sıx şəbəkəsinin səbəbindən Azərbaycanda körpütəkmə ənənəsi çox qədim dövrlərə gedir. Ölkədəxili yollar üstündə olan maneələrin azaldılma-

sı, eləcə də ərəzində keçən iri beynəlxalq ticarət marşrutlarında hərəkət rahatlığının təmin edilməsi üçün zaman-zaman kiçik körpülərlə yanaşı çoxlu monumental körpülər də tikilmişdir. Müllki memarlığın bu zəngin irsinin yerli və regional əhəmiyyətinə, eləcə də yüksək bədi-texniki göstəricilərinə görə ən məşhur abidələri iki Xudafərin körpüsüdür. İkiyə parçalanmış Azərbaycanın ortasında XIX əsrdən başlayaraq sərhəd çayına çevrilmiş Araz üzərində yerləşməsi bu körpüləri xalq düşüncəsində vətənin ərəzi bütövlüyünün simvolu statusuna yüksəltmişdir.

1213 və 1220-ci illərdə Azərbaycanda olmuş məşhur ərəb səyyah və coğrafiyaçı Yaqut Həməvi Arazı "mücüzəli çay" adlandıraraq çətdiklərini: "Deyirlər Araz boyunca min şəhər olub" şəklində ifadə etmişdir. Şəhərlərin sayı bu deyimdə xeyli şişirdilsə də Arazın hər iki sahilində ən qədim dövrlərdən sıx yurdsalma şəbəkəsinin olduğu şübhəsizdir. Y.Həməvi öz əsərində başqa bir ərəb müəllifinə istinad edərək yazmışdır: "Araz çayının çıxdığı Balasaqan çölündə beş min türk edilmiş kənd var ki, dağntılardan salamat qalmış divar və tikililəri bu günəçən də qalmaqdadır. Deyirlər ki, bu kəndlər ulu Allahın Quranda xatırladığı Araz hakimlərinə mənsub olub". Hər iki sahilində belə sıx yaşayış məskənləri olan çayın üzərindən çoxlu körpülər atılması təbii zərurət idi. Tarixi mənbələrdə ölkəni Qərbdən Şərqə kəsib keçən bu daxili çayın üzərində körpülər tikilməsi haqqında müəyyən məlumatlar qalmışdır.

Araz çayı üzərində çoxlu körpülər salınsa da, onlardan ən işləyi və məşhuru Xudafərin körpüsü idi. Bu, onların tikildiyi ərəzinin əlverişli coğrafi mövqeyi, eləcə də qədim körpü tikintisi üçün yüksək təbii imkanların olması ilə əlaqədardır. Bir-birinə yaxın on beş və on aşırımlı iki monumental körpünün olması Xudafərin dərəsinin Araz çayı üzərində kommunikasiya baxımından əsas keçid olduğunu sübut edir. Transkontinental yollar üstündə yerləşən Xudafərin keçidi yüzillərəç ölkədəxili və ölkəarası əlaqələrdə mühüm rol oynamışdır. Xudafərin körpüləri Azərbaycanda ərəzində Böyük İpək Yolunun əsas qovşaqlarından biri olaraq böyük beynəlxalq nüfuz qazanmışdır. Müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı tayfaların və qüvvələrin yerdəyişməsinə-miqrasiyasına, böyük ticarət karvanlarını istiqamətləndirən Xudafərin körpüləri Azərbaycan ellərinin baş köç yolunun - hər il Cənubdan Arana və Qarabağa gedən güclü mövsüm axınlarının da mərkəzi qovşağı olmuşdur. Tarixi qaynaqlarda Xudafərin körpülərinin böyük hərbi-strateji əhəmiyyət daşıdığı qeyd edilmişdir. Tarixi hadisələr isə bu körpülərin böyük qoşun birləşmələrinin qısa bir zamanda Araz çayını keçməsi üçün çox əlverişli olduqlarını göstərmişdir.

İlk öncə mühəndis qurğusu olan körpünün dayanıqlığı və uzunömürlüüyü keçmişdə onun üçün seçilən yerdən birbaşa asılı olmuşdur. Belə ki, qədim

dövr və orta əsrlərdə körpü dayaqları üçün çay yatağında təbii özüllər - qayalıqların olması mühüm tələb sayılırdı. Sal qayalar üzərində tikilmiş dalğaqıranlar və tağ dayaqları üstündən böyük insan kütləsi və ağır karvanlar keçən körpünün möhkəmlik qaranı idi. Təbii və kəm qayaların çay yatağında çox olması səbəbindən Xudafərin dərəsi qədim körpütəkmə tələbləri baxımından çox əlverişli yer olmuşdur. Araz üzərində tikilmiş çoxsaylı körpülərdən yalnız Xudafərin körpülərinin salamat qalmasında bu təbii amil həlledici rol oynamışdır.

Tarixi mənbələrdə Azərbaycanın qədim memarlıq abidələrinin çoxu kimi Xudafərin körpüsü haqqında da məlumatlar son dərəcə azdır. Üstlərdə inşaat kitabələrinə qalmadığından onların dəqiq tikilmə tarixini aydınlaşdırmaq mümkün deyil. Xudafərin körpüsü dəyərli tarix-memarlıq abidəsi olaraq keçən əsrdən tədqiqatçıları özünə cəlb etmiş və onların çoxu iki körpünün özüllərinin antik dövrdə qoyulduğunu ehtimal edir. Bu məşhur çay keçidində hələ eradan əvvəl VI əsrdə - Urartu dövründə körpü tikildiyini irəli sürənlər də var.

Xudafərin körpüsü haqqında hələlik ən qədim məlumat tarixçi və coğrafiyaçı Həmdullah Qozviniyə məxsusdur. O, XIV əsrdə bu haqda belə yazmışdır: "Zəngilan yaxınlığında Araz çayı üzərində Xudafərin körpüsü var ki, onu hicri 15-ci ildə (miladi 636) Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s) silahdaşlarından biri olmuş Əbu Bəkr ibn Abdullah tikdirmişdir". Bu məlumatda tarixi yanlışlıq yox deyil. Belə ki, sərkərdə Bukayr ibn Abdullah Ömər ibn Əmir ilə 643-644-cü illərdə ərəb ordusunun Azərbaycana yürüşünü təşkil etmişdir. XIX əsr tarixçisi A.Bakıxanov da "Gülüstani-İrəm" əsərində hicri 22 (miladi 644)-ci il hadisələrindən bəhs edərkən mənbə göstərmədən bildirmişdir ki, "Muğan vilayətlərini işğal edən zaman Bukayr ibn Abdullah Araz üzərində Xudafərin körpüsünü tikirdi. Araşdırıcılar (Ə.Salamzadə, K.Məmmədzadə) bu tarixi məlumatlara əsaslanaraq VII əsrdə ərəblərin Xudafərin dərəsində ordunun sürətli keçişini təmin etmək üçün müvəqqəti körpü qurduqlarını və ya mövcud uçq körpünün təmir etdiklərini güman edirlər.

XVII əsrin osmanlı-türk alimi Mүнəccimbaşıya görə, Azərbaycan Şəddadi hökmdarı Fəzl 1027-ci ildə Araz çayı üzərində böyük və möhkəm bir körpü tikdirmişdir. Mүнəccimbaşının "Əsəri Əzim"

(böyük əsər) adlandırıldığı bu körpünü tarixçi V.Minorski onbeş aşırımlı Xudafərin körpüsü hesab edir. Ancaq Səlcuq tarixçisi Sədrəddin Əliən-Hüseyni Sultan Alp Arslanın 1068-ci il Tiflis yürüşündən qayıdarkən ordusu ilə Araz çayından "gəmisiz və matrossuz" keçmək üçün sahilə olan Laryanis (indiki Xudafərin dərəsindən Cənub tərəfdə olan Larcan) kəndinə gəldiyini bildirir və Xudafərin əsaslı körpünün olduğu haqda məlumat verməmişdir. Bütün bu məlumatlara və memarlıq konstruktiv xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq həm Avropa, həm də Azərbaycan alimləri onbeş aşırımlı Xudafərin körpüsünün XII əsrdə Azərbaycan Atabeylərinin ən qüdrətli çayında indiki görkəmini aldığı fikrini irəli sürmüşlər.

Böyük Xudafərin körpüsünün dayaqları çay yağına sıralanan təbii qayalar üstündə tikildiyindən onun tağ aşırımları müxtəlif ölçülüdür. Aşırımları qayaların təbii yer quruluşuna uyğun atıldığı üçün körpünün planı düzxətli olmayıb bir qədər əyintilidir. Uzunluğu 200 metrə yaxın olan körpünün eni 4,5 metr, eni iri tağ aşırımlı 10 metrə çox, çay səthindən böyük hündürlüyü təqribən 10 metrdir. Körpünün üst səthi yanlara doğru yüngül enişli olduğundan onun həcmi mövcud relyeflə tam uyarlıqdır.

Böyük körpüdə dalğacıranlar yaxşı yonulmuş daşlardan hörülmüşdür. Müşahidələr göstərir ki, körpünün 15 aşırımlının bütün tağları müsəlman dövrü memarlığı üçün səciyyəvi olan sivri formada və tağların arxivoltları da ilk dövrdə daşdan yığılmışdır. Körpünün qalan bütün kütləsi yonulmamış çay daşından tikilmişdir. Üst keçid hissəsində körpü məhəccərləri bəmiş körpücəndir. Tikinti materiallarının faktura və rəng uyurluğu böyük Xudafərin körpüsünə aydın tektonik quruluş və özəl bədii görkəm vermişdir.

Onbeş aşırımlı körpü bu gün də işlək durumdadır. Ancaq dəfələrlə dağıntılara uğrayıb təhrif edilmiş bu qədim abidənin üzərində sonrakı dövrlərin təmir və yenidənqurma işlərinin izləri qəbəriq görünməkdədir. Bu körpü, görünür, son dəfə Qacarlar dövründə - Azərbaycanın Şimal hissəsində xanlıqların yaranması zamanı çox ciddi dağıntıya məruz qalmışdır. Tarixçi A. Bakıxanovun yazdığına görə "Ağa Məhəmməd xan Qacar 1795-ci ildə Qarabağı fəth etmək istəyəndə qarabağlı İbrahim xanın uçurduğu Xudafərin körpüsünün tikintisini bərpa etdi". İran tarixçisi Z.Mənsuri də təsdiq edir ki, Qa-

rabağ xanı İbrahim Xəlil Cavanşir gözlənilən hücum zamanı Ağa Məhəmməd xan Qacarı ordusunun qarşısını almaq məqsədi ilə böyük Xudafərin körpüsünü dağıtmışdır. Müəllif bu hadisəyə bağlı bunları da bildirmişdir: "Şah Xudafərin körpüsü yaxınlığında Zəvrəqli (?) bir yeni körpünün tikilməsini və eyni zamanda dağıdılması körpünün təmir olunmasını əmr etdi. Cavanşirin adamları körpünün dayaqlarını dağıda bilmədiklərinə yalnız tağlarını uçurmuşdular. Şah həmin körpüləri yenidən ən keyfiyyətli tikinti materialları ilə inşa edilməsi barədə göstəriş verdi". Xudafərin körpüləri 1797-ci ildə - Ağa Məhəmmədxanın Qafqaza ikinci hərbi yürüşündə də dağıdılmışdır. Onbeş aşırımlı Xudafərin körpüsünün bugünkü vəziyyəti tarixçilərin məlumatlarını təsdiq edir. Belə ki, körpünün yenidən qurulan tağlarında arxivoltların uçurulmuş üst hissələri bəmiş körpücəndə yığılmışdır. Tağlararası hissələrdə də həmin dövrün təmir işləri körpücəndə aparılmışdır və bu yenidənqurma işləri körpünün qədim hissələrindən aydın seçilir.

Böyük Xudafərin körpüsündən 750 metr Qərbdə yerləşən onbir aşırımlı körpü bütünlükdə daşdan ucaldırılmış və yaxşı yonulmuş əhəng daşları ilə üzəlməmişdir. Araşdırıcılar (Ə.Salamzadə, K.Məhəmmədzadə və b.) bu körpünün XIII yüzilin sonlarında - Elxanilər hakimiyyəti illərində antik körpü qalıqları üzərində yenidən tikildiyi fikrini irəli sürmüşlər. Ancaq Elxani dövrü tarixçisi XIV əsrin 40-cü illərincə baş vermiş mühüm hadisələri təsvir etmiş Həmdullah Qəzvinli Xudafərin körpüsünün VII əsrdə inşa edildiyini vurğuladığı halda, Xudafərin keçidində Elxanilərin hər hansı başqa bir körpü tikdirmələri haqqında məlumat verməmişdir. Üç orta tağ aşırımlı salamat qalmış onbir aşırımlı körpünün bütün yan tağları dağıldığından el arasında onu "Sınıq körpü" də adlandırırlar. Onun uzunluğu 130 metrə yaxın, eni 6 metr, çay səthindən hündürlüyü 12 metrdir. Salamat qalmış üç tağ aşırımlarından yalnız orta tağda sivrilik hissə olunur. Yan tağların forması yarım daşmaya yaxındır. Güclü sahil dayaqları, uçuq tağların sudan çıxan əsasları ilkin halında bu körpünün antik abidələr kimi çox möhtəşəm olduğu şahidlik edir. Onbir aşırımlı körpü də iki sahil arasında gediş-gəlişin qarşısını almaq məqsədi ilə uçurulmuş, ancaq böyük körpü kimi bərpa edilməmişdir. Aşırımların sayının və uzunluğunun az olmasına baxmayaraq tikinti materialı və memarlıq bəziçimlərinə görə Sınıq körpü antik abidələr kimi

uçuq halında da monumental təsir bağışlayır. 1974-cü ilin tədqiqat işləri zamanı hörgüsündə oyma naxışı dairəvi xonçanın aşkar edilməsi körpünün bədii tərtibatına da xüsusi diqqət ayırıldığını göstərir.

Hər iki körpünün konstruktiv sistemi tikildikləri dövr üçün ənənəvidir - aşırımların əyrixətli tağbəndləri ağır həcmli dalğacıran və möhkəm dayaqlar üzərində ucaldırılıb. Son dərəcə etibarlı olan bu sistem nəticəsində körpülər yüzillər boyu onların üstündən keçən böyük kütlələrinin və süvari dəstələrinin yaratdığı araskəsilməz titrəmələrə dözməmişdir.

Dayanıqlı konstruktiv-mühəndis həlli ilə yanaşı Xudafərin körpülərinin kifayət qədər təsiri bədii estetik ifadəliliyi də vardır. Memarların böyük ustalığı bu utilitar qurğuları monumental memarlıq əsərinə çevirib qılmışdır. Xudafərin körpülərinin tarixi missiyası uzun müddət regionda yalnız mühüm ticarət, miqrasiya və köç yollarının böyük qovşağı olmaqla məhdudlaşmamışdır. Bu iki körpü müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsi və inteqrasiyası prosesində, elmi nailiyyətlər və informasiyaların yayılmasında da xeyirxah xidmət göstərmişdir. Arazın enli Xudafərin vadisini kəsib keçən bu körpülər güclü funksional-bədii qovşaqlar kimi hər iki sahilə olan mədəni dəyərləri - müxtəlif tipli memarlıq, tarix və etnoqrafiya abidələrini öz ətrafında birləşdirmişdir. Yüzillər boyu müxtəlif insan tələbləri və istəklərinin qovuşma yeri olduqlarından Xudafərin körpüləri şifahi və yazılı ədəbiyyatda da əzizlənərək müqəddəsləşmişdir. Dövlətlərə sərəhəd rejimi və müasir texniki imkanlar üstünü ot bəsmiş bu körpülərin əsas funksional missiyasının kommunikativliyini aradan götürsə də, onların tarixi-mədəni dəyərini azaltmamışdır. Əksinə, Xudafərin körpüləri tarixin heç bir dönməndə indiki kimi milli simvola çevrilməmişdir.

Milli simvol olmaqla yanaşı Xudafərin körpüləri gözəl dağlıq landsafllı təbiətə üzvi surətdə daxil olduğundan bu gün də insanların ətraf mühitlə qarşılıqlı münasibətlərinin uğurlu örnəklərindən sayılmağa layiqdir. Ümumidünəyə əhəmiyyətli tarixi hadisələrə və proseslərə bağlılığına, füsunkar təbiətə sız birliyinə, yüksək mühəndis-memarlıq həllinə və s. görə Xudafərin körpüləri universal dəyərli abidələrdir. Ancaq təəssüflər olsun ki, bütün bu keyfiyyətləri nəzərə alınmadığından Xudafərin körpüləri illər boyunca lazımcına qorunmamış və onla-

rn taleyi bu gün daha çox təhlükə altındadır.

Xudafərin körpüləri üçün böyük təhlükə 1990-cı ildə yaranmışdı. SSRİ "Hidrolayihə" layihə-axtarış və elmi tədqiqat birliyində İranla bağlanmış müqavilə əsasında 1975-ci ildən başlayaraq Xudafərin dərəsində tikilməsi nəzərdə tutulan iki su qovşağının "Xudafərin" və "Qız" adları ilə layihələri hazırlanmışdı və bu layihələrin gerçəkləşməsinə 1990-cı ildə başlanılmış idi (layihələrin hər iki sahilə təməlatına mərasimi də keçirilmişdi). Bu layihələrin gerçəkləşdirilməsi təkcə iki Xudafərin körpüsünün deyil, onların ətrafındakı geniş ərazidə yerləşən kəndlərlə yanaşı, çoxlu tarix və memarlıq abidələrinin həmişəlik məhv olub aradan getməsi ilə nəticələndi. O zaman respublikanın geniş icmamiyyətində bu məsələ böyük etiraz dalğası yaratdı. Ancaq məsələsinin ortaya atılması və onunla bağlı rus-erməni hərbi birləşmələrinin Azərbaycan ərazilərinin, o cümlədən Xudafərin körpülərinin yerləşdiyi Cəbrayıl rayonunu işğal etməsi bu layihəni unudurdu. İndi Azərbaycanın yüzlərlə abidələri kimi, Xudafərin körpüləri də düşmənlər tərəfindən təsəvvürə gətirilib və işğal zonasında olmasına baxmayaraq İran hökuməti böyük mədəni irsin məhv edilməsinə hesablanmış bu layihənin tikintisini 2000-ci ildə Azərbaycan rəhbərliyi qarşısında qaldırmışdı və respublikanın o zamankı prezidenti, mərhum Heydər Əliyev çox sərt şəkildə bu etikadan uzaq təklifi rədd etmişdi.

Müdrüklərin fikrincə, "insanın ucaltdığı və tikdiklərinin içərisində körpülərdən yaxşısı və dəyərlisi yoxdur - onlar evlərdən önməli, məbədlərdən müqəddəsdür, çünki, onlar daha ümumdür". Bu baxımdan Xudafərin körpüləri indiki tarixi durumda Azərbaycan xalqının ən müqəddəs abidələridir. Bu ulu tapınqların, bəşəri dəyərlərin düşmənlərin əlində girovda saxlanması təhlükəlidir və təhqir edicidir.

Böyük Xudafərin körpüsünün üstündən 1068-ci ildə böyük Səlcuq Sultanı Alp Arslan qələbə yürüşü ilə, XVI yüzildə isə Aşiq Qurbani əsir kimi keçib:

*Qolubağlı keçdim Xudafərin dən  
Üzüm gülməz, heç açılmaz, ah, mənim!*

Nə yazıqlar ki, bu gün də Xudafərin adı gələndə o taylı, bu taylı Azərbaycan türkünün üzü gülmür...